

‘עלי חומותיך’ - הרב צבי פסח פראנק על נפילת העיר העתיקה וחורבנה

ישראל רוזנסון

כ בסיון - מבלואה (בלויש) לעיר העתיקה

קובץ הקינות והמאמר הצמוד של הרב פראנק שנכתבו כאות אבל על חורבן העיר העתיקה - ‘על חומותיך ירושלים’ - קובץ תפילות וקינות’ (להלן ‘על חומותיך’) זכו לאזכור ולעניין ציבורי (בעיקר בין הנדרשים לזכרו של הרב פראנק¹), וגם - במידת מה - מחקרי². עיון ולו בסיסי וראשוני בקובץ הזה מעורר שאלות הקשורות בתוכן ובתאריך ובהתאמה ביניהם. אשר לתאריך - החוברת הדגישה במפורש את הזיקה ל-כ בסיון כ’יום השלושים’ לנפילת הרובע היהודי: “[...] ליום כ’ סיון / במלאת שלשים לאבלנו הנורא / על חורבן עיר קדשנו ותפארתנו ושרפת התורה [...]”.

התאריכים בפרשת נפילת הרובע ברורים: כניעת הרובע היהודי חלה ב-יט באייר תש”ח (28.5.48), אחר הצהריים (“הצצתי בשעוני. השעה הייתה 4.36 בדיוק, 28 במאי 1948” כתב ג’ון פיליפס³). את המועד הזה - התשעה עשר בחודש אייר, המשיכו, פה ושם, לציין כמעין יום זיכרון לאירוע הקשה במשך מספר שנים אחרי מלחמת השחרור⁴. שלושים יום לאירוע מלאו אפוא ב-יט בסיון (29.6.48), ו-כ בסיון הוא לפי זה יום ה-31 לנפילת העיר העתיקה.

1 בספר: ש”ד רוזנטל, משואה לדור - מרן הגאון רבי צבי פסח פרנק זצ”ל מרא דאתרא דירושלים - פרקי חיי ומשנתו, ירושלים תשל”ב, יש פרק ‘ירושלים במצור ובמצוק’ (עמ’ קד-קז), שבו סופר על החוברת.

2 רווחים אזכורים דוגמת: “לאחר מלחמת העצמאות הוא [=הרב פראנק] כתב מאמר ובו השווה בין נפילת הרובע היהודי על בתי הכנסת שבו לבין נפילת גוש עציון, שני מקומות של תלמידי חכמים ויראי ה’ שחרבו” (י’ פז, “החורבה” בתקופת המנדט: חברה, זיכרון וסמל’, החורבה - שש מאות שנים של התיישבות יהודית, עורכים: ר’ גפני, א’ מורגנשטרן וד’ קאסוטו, ירושלים תש”ע, עמ’ 151); “כחודש אחרי נפילת הרובע היהודי חיבר הרב פרנק ‘מטעם בית הדין הגדול בירושלים, בלשכת רבי יהודה החסיד’ ספר תפילות וקינות ‘במלאת שלושים לאבלנו הנורא על חורבן עיר קודשנו’. הספר חובר ויצא לאור אף שהימים היו ימי הקמת המדינה ממש והמהלכים הצבאיים לביסוסה היו בעיצומם” (שם, עמ’ 167).

3 ג’ פיליפס, הרצון לחיים - ירושלים העתיקה מניתוק לתקומה, ירושלים 1977, עמ’ 30. בטקס הכניעה ברובע הארמני השתתפו המוכתר מרדכי ויינגרטן ונציג ההגנה משה רוזנק, מולם נצבו מוסה אל חוסייני ומאיוור תל.

4 בעיתונות הדתית ובעיתונות הילדים הדתית. מצאנו ב’הצופה לילדים’ תשי”ב, ארבע שנים אחרי הנפילה, התייחסות; מכאן ואילך זו דעכה והלכה.

למיטב בירורי, הרב פראנק עצמו לא התייחס במפורש לשאלת התאריך המוזז ביום אחד, ואף הכותבים על אודותיו לא עשו כן; אולם לפחות בטקסט אחד שמצאתי הקשור בפעילות של הרב פראנק הובעה מהותו של יום זה. הכוונה לשימוש ב-כ בסיוון במודעה להכרזת תענית על צרות הפוקדות את עם ישראל, וראוי להביא טקסט זה כלשונו:

תפלת צבור כללי / מטעם רבנו הגאון האמתי רבי צבי פסח פראנק שליט"א / הגאב"ד פעה"ק / והרבנים הגאונים חברי הבד"צ פעה"ק שליט"א / אחינו בית ישראל / עת צרה גדולה היא לכל בית ישראל ברוב ארצות תפוצותיו. גלי מים הזדונים עובר על נפשנו, והשנאה המשטמה לישראל הולכות ומתגברות מיום ליום / מלכות הרשעה מתגברת ועושה חיל, מנאצי ומצוררי ישראל משתוללים ומסתוללים / [...] וביחוד המצב האיום שבו אנו נמצאים בארצנו הקדושה זה יותר / משנתיים ימים הרעה בקרב הארץ אשר מחוץ תשכל חרב / [...] לכן קבענו את יום א כ סיון (שהוא יום תענית צדיקים) / ליום תפלה כללית [...] צבי פסח פראנק / יוסף גרשון הורוביץ / אליהו בר"ש ראם.5

אין בכרוז הזה ציון מפורש של התאריך שבו פורסם; אולם לפי הרמזים: 'שנתיים' של מהומות בארץ, וציון יום א' בשבוע שהוא כ בסיוון, מדובר בשנת תרצ"ח. אכן, יש יותר מסמליות גרידא שמדובר בעשר שנים בדיוק לפני יום האבל שנקבע לזכר העיר העתיקה; ושמה נמצא כרוז זה בתודעה בצורה כזו או אחרת בבוא העת לקבוע יום זיכרון לעיר העתיקה, ואולי אף היווה מקור השראה להזזת התאריך. מכל מקום בכרוז משנת תרצ"ח אופיין היום כיום 'שהוא יום תענית צדיקים' (להלן).

יוסף ירושלמי מאריך בפירוט קורות היום המיוחד הזה שבא לעולם בעקבות גזירת בלואה - בלויש (Blois). בספרו - ניתן לומר פורץ דרך - 'זכור' הוא מנתח את קורות 'כ בסיוון' בימי הביניים⁶, החל מאותה גזירה ועד לגזירות ת"ח ת"ט, ומבאר את סוד 'הצלחתו' של יום זה לפרוץ את מעגל הזיכרון הקהילתי ולצלוח את נהר השכחה; בדיונו זה הוא מיטיב להדגיש את חשיבות השפעתה של הגושפנקה, שהעניק רבנו תם ליום הזיכרון, שבאה לעולם מיד עם תום המאורעות הראשונים (מתועד ב'ספר זכירה' של ר' אפרים מבונא); אכן ללא התערבותה של סמכות רבנית שמעמדה חורג מההקשר המקומי, ספק גדול הוא אם יום כ בסיוון היה נקלט בתודעת האומה ונשמר לאורך זמן. בנייתו זה, ירושלמי מדגיש את מה שאפשר לדעתנו להגדיר כ'מנגנון הַטְעָנָה'; רוצה לומר, הטענה של זיכרון הצרה

5 ארכיון הרב פראנק; מופיע גם בתועפות ראם, עמ' 143.

6 י"ח ירושלמי, זכור (תרגום: שמואל שביב), תל אביב תשמ"ח, עמ' 71-75.

החדשה על יום זיכרון מוכר לצרה הישנה, המובע בטרמינולוגיה התלמודית כ'יום שנכפלו בו הצרות'⁷, זוהי הטרמינולוגיה שבאמצעותה מתואר גם כ בסיוון⁸; אם כי בהתייחס למעמדו בדורות האחרונים של כ בסיוון, ירושלמי אינו מתייחס לצירוף חדש (תש"ו 1946) המוסיף ליום הזה את זיכרון שואת יהודי הונגריה,⁹ אין גם זכר בדבריו לפורענות נפילת העיר העתיקה, ואף לא לניסיונות מודרניים אחרים להטעין את כ בסיוון במשמעות.¹⁰ מכל מקום 'יום תענית צדיקים' משכבר הימים עמד בצורה כזו או אחרת גם ברקע של אירועי הזיכרון לנפילת העיר העתיקה בשנת תש"ח.

החוברת 'על חומותייך' בהקשרה הנידון כאן עלתה לדין במחקר הזיכרון הישראלי:

[...] ואילו הרב צבי פסח פראנק, מן המתונים שבעדה החרדית, הצמיד, בנוסח היהודי המסורתי, את יום הזיכרון לחללי תש"ח ליום זיכרון ותענית, שהיה קבוע כבר בלוח השנה, הוא כ' בסיוון (יום הזיכרון היחיד שנתחדש בגולה, לזכר העלילות והרדיפות במאות ה- 17-12. מאלף הדבר, שהרב בחר להשוות בין רדיפות אלה לפגעי תש"ח - היהודים הלוא עדיין נמצאים לדידו בהווה של גלות). הוא קבע שבכ' בסיוון יעלו לא רק את זכר עלילת הדם בבולואה אלא גם יישבו בתענית לאות אבל על נפילת העיר העתיקה [...] המספד הוא על קיבוץ אנשים - היא קהילת העיר העתיקה - ולא על יחיד או יחידים. [...] הוא מתמקד בגורלה של קהילה שנטבחה (ולא במערכה אקטיבית), בבתי כנסת שנחרבו ובספרי תורה שחוללו. בשולי הדברים מעלה אומנם הרב פראנק את זכר נפילת גוש עציון, [...] אך אף כאן מוצגים שלושת יישובי הגוש הדתיים בתור קהילות קודש שנחרבו ונעקרו, בלא ציון שמם של הנופלים, ובוודאי שלא מתוך התייחסותם לייחודם האינדיווידואלי [...]. נסיבות מותם, כלוחמים, לא מזכרות, וייחודם הקיבוצי מובלט דווקא בחייהם - שילוב מופתי בעיניו, של עבודת אדמה ולימוד תורה תוך קיום זיקה לסמכות הרבנות בפתרון בעיות היום-יום.¹¹

7 על תשעה באב נאמר: "שאני תשעה באב הואיל ונכפלו בו צרות" (בבלי, ראש השנה יח ע"ב).

8 'זהיום ההוא נכפלה בו הצרה' (פ' קאצנלבוגן, יש מנחילין, ירושלים תשמ"ו, עמ' לג).

9 ראובן גפני מתאר כתובת זיכרון בבתי כנסת בירושלים שקהלם היו שרידי יהדות הונגריה ובהם צוין כ בסיוון כיום הזיכרון לשואת יהדות הונגריה (ראובן גפני, 'עילוי נשמות', מקור ראשון - שבת, [ז באדר-א תשע"א, 11.2.11], עמ' 6-7).

10 בביטאון ציוני בליטא מקשרים בין כ בסיוון ל-כ בתמוז: "תמה אני אם יש בדור הזה, ובייחוד בין הנוער מי שיודע מה טיבו של כ סיון - זכרון לפושטי צוואר לשחיטה על קדושת השם, לאבות שוחטי ילדיהם, לעולי מדורות אש, לעמודי האש בפני כל עולי מרצי (?). כ תמוז - זכרון ליבבה עברית שממנה קול ברמה נשמע, קול מפוצץ הרים ומשבר סלעים, מחאה חריפה מלאת מרירות נגד כל עמי תבל [...] (אליעזר אליהו פרידמן, כ סיון - כ תמוז, נתיבות, ח תמוז תרפ"ט, עמ' 1). הדברים נכתבו כמובן לקראת יום הזיכרון לבנימין זאב הרצל.

11 ע' סיון, דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון, תל אביב, 1991, עמ' 213.

נקודת המוצא של עמנואל סיון היא: "דפוס התודעה ההיסטורית ברוב חוברות הזיכרון שונה לחלוטין מזה של הקובץ שבעריכת הרב פראנק והדגש הקולע בהן הוא על 'המצאת מסורת חדשה', כביטוי הקולע של ההיסטוריון האנגלי אריק הובסבאום"¹². עמנואל סיון הוא חוקר רב-תחומי; עסק בין השאר גם בזיכרון,¹³ וגם לענייני חרדים שלא ידו.¹⁴ אכן, גישתו של הרב פראנק בענייני טקסטים, כמו גם בעניינים אחרים, הייתה שמרנית לעילא, בדגש ברור שלא לשנות דברים המקובלים בישראל מדור דור (הדבר עולה מדוגמה קרובה לענייננו כמו אמירת סליחות ביום העצמאות,¹⁵ וידוע בהקשר של מנהגי ה'חורבה'¹⁶); ודאי שקשה לצפות מהרב פראנק ל'המצאת מסורת חדשה', אך הניסוח 'היהודים הלוא עדיין נמצאים לדידו בהווה של גלות' הינו, בלשון המעטה, בלתי-מוצלח. הכוח המניע לפרוסום החוברת לא היה ככל הנראה רק האבל על קהילה מ'קהילות הקודש', ואין בדבריו שינותחו להלן סימנים לרצון מודע מצדו להפוך את כ בסיון ליום זיכרון קבוע. הכוח המניע לכתיבת החוברת בצורתה זו קשור - יש לשער - לזיקתו העמוקה של הרב פראנק ל'חורבה' שחורבנה היווה מקור לשבר עמוק בחוגים רבים בעולם הדתי, כפי שיבואר להלן.

12 ע' סיון, הנ"ל, עמ' 213-214.

13 ספרו, ליתר דיוק קובץ המאמרים, 'מלחמה וזכירה' משנת 1999 בהוצאת אוניברסיטת קיימברידג' עוסק בסוגיות דומות למדי: War and Remembrance in the 20th century.

14 ע' סיון וק' קפלן, חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה? ירושלים ותל אביב 2003.

15 "כאשר נשאל בשנת תשט"ז אם לבטל אמירת הסליחות כשחל יום העצמאות בימים שאומרים בהם סליחות 'בה"ב', הוא הודיע ברבים בכרוז מטעם בית הדין כי 'התקנה לומר סליחות בימים של בה"ב תקנת קדמונים היא לעולם עומדת בתוקפה, ואין זה סתירה ליום העצמאות. על הציבור לומר הסליחות וזה יהיה למגן לעם ישראל לבטל עצת אויבינו, ומלכות ישראל תתכונן בזכות תפילות ישראל'" (ש"ד רוזנטל, משואה לדור - מרן הגאון רבי צבי פסח פרנק זצ"ל מרא דאתרא דירושלים - פרקי חייו ומשנתו, ירושלים תשל"ב, עמ' קי, בהערות כוכביות).

16 'תקנות קבועות שנו כאן' (מתוך 'דין וחשבון' ירושלים תרפ"ז). הקפדת הרב פראנק על המנהג בהקשר של 'בית יעקב אשר בחברת ריהחס"ד ז"ל': "[...] וכדי להעמיד הדבר על תלו, שלא יבואו חדשים להקל ולשנות ח"ו שום מנהג שנהגו אבותינו, הננו להזכיר ולהרשם את התקנות שהנהיגו בביהכ"ס מאז ומקדם בכח תורה"ק לקבעם כיתד שלא תמוט [...] ז) בכלל מחויבים להשגיח בכל תוקף ועוז מבלי לשנות ולהזיז אף זיז כל שהוא מכל מנהגי ביהכ"ס שנתיסדו עפ"י אבותינו וכאשר ידוע כי מנהגי ישראל ראשם מגיע השמימה, ושלחו מתם הזהרו במנהגי אבותיכם כו, [...] ("ל' זילבר (עורך), חצר רבי יהודה החסידי, ירושלים תשס"ו, עמ' 100-102). הרב פראנק חתם ראשון מימין. הרב יוסף חיים זאננפלדל הוסיף את ההנמקה: "[...] כי ביהכ"ס הנ"ל היא נחלת כל הקהל [...]" (עמ' 102).

כניעת העיר העתיקה והרס החורבה

כניעת העיר העתיקה שימשה נקודת ציון לקביעת יום כ בסיוון (לעיל). אולם בראייה כוללת של האסון ורישומו צריך לזכור כי בית הכנסת ‘חורבת רבי יהודה החסיד’ היה בנקודת הזמן הזו הרוס מזה חודשים, ועובדה זו עוררה ביישוב היהודי זעם עצום. הנה, לקראת פסח תש”ח, מופיע המשבר בביטאון ‘בית הכנסת הגדול’ בתל אביב, המביא מידע רב על גורל בית הכנסת במלחמה. בתמונת השער – חורבת רבי יהודה החסיד; במדור הפותח ‘עם הגליון’ מוקדש סעיף שלם ל‘חורבת רבי יהודה החסיד’. הכותב מפתח את המוטיב הידוע של מאבק בין בני עשיו ליעקב על בסיס ‘קולות’; במקרה זה, קול יעקב – קולות של בתי כנסת, קולות עשיו – תותחים; ברור שבהקשר זה עשיו איננו רק ישמעאל אלא אנגליה:

[...] כפי שנפגעים ממעשי ידי עשיו בני יעקב המגינים האמיצים של העיר העתיקה כן נפגעים המקומות המקודשים של העיר העתיקה. בימים אלה פגע פגז אנגלו-ערבי בחורבת רבי יהודה החסיד והרס את הכפה, חדר פנימה ועשה שמות בבית מקדש מעט זה. כמעט מאה שנה עומד הבית הקדוש על תילו ומעיד על תשוקת העם להיות בקרבת מקום המקדש. [...] והפגיעה בו היא לקלון עולם לפוגעים ולמסייעים על ידם [...] 17.

בהמשך כותרת של כתבה ללא שם מחבר: ‘הצבא הבריטי מוסיף להתנכל לקדשי ישראל’. כותרת משנה: ‘נורו פגזי תותחים על חורבת ר’ יהודה החסיד’:

אור לכ”ג אדר ב’ הרעיש הצבא הבריטי החונה בעיר העתיקה את חורבת ר’ יהודה החסיד וגרמו לה נזק רב, התקרה נפרצה והנברשת הגדולה והעתיקה נפלה ונשברה. ברצונם לנמק את מעשה התועבה טענו החיילים שמהבית הזה ירו על החיילים. הדבר עורר התרגזות עצומה ביישוב ובתפוצות. הרבנות הראשית לארץ ישראל מחתה בפני אומ”א [=אומות מאוחדות] ובפני הממשלה הבריטית נגד הפגיעה הגסה בחורבה.

בהמשך מובא דיווח על תולדות בית הכנסת, וסיום בכותרת משנה: ‘המנורה’, מובאת אגדת המנורה:

17 בית הכנסת – גליונות בית הכנסת הגדול בתל אביב, כרך ג, תשרי-אלול תש”ח. חוברת ז’ (כד) ניסן תש”ח: (המחבר ד.צ.פ. [=דוד צבי פנקס]), עמ’ 267.

האגדה מספרת: בצאת הרמב"ן מהגולה לארץ אמר לתלמידיו, שאם יראו מנורת אש יוצאת מהמצבה של קבר אמו - ידעו שהוא הלך והסתלק מהעולם. מנורה זו הדליק הגאון לפני קרוב לשבע מאות שנה מאותה פינה בעיר העתיקה. לאחר שכבתה הדליקה ר' יהודה החסיד. הדליקה אלו שבאו אחריו. פגזים לא יכבוה. אפשר להפילה ולנפצה. אורה קיים ועומד. אור ד' הדולק בבית הכנסת המפואר סמוך להר הבית.¹⁸

על עוצמת הטראומה ניתן להסיק ממה שנכתב בגיליונות הקיץ של הביטאון. התחושה הכללית היא של דמיון כמעט מלא בין האבל על חורבן הבית לבין האבל שצריך להיות על החרבת בתי הכנסת.¹⁹

[...] על זאת דוה לבנו, על אלה חשכו עינינו, על הר ציון ששמש שועלים הלכו בו, אלה השועלים מחבלי הכרמים שאמרו וחזרו ואמרו כי הם יוצאים מארץ זאת וכי הם נסוגים מכאן, והנה התגלה שבנכליהם הכינו פח יקוש כמנהגם כל הימים לסכסך ולחתות אש בידי אחרים [...] זאת עשו לנו הגרמנים וזאת עשו לנו הבריטים. לעולם לא נשכח לעולם לא נסלח! ותחת מסווה של צביעות ומרמה הגנת המקומות הקדושים שפכו כל חמתם על העיר העתיקה [...] 20.

הכותב מונה את ההריסות אחת לאחת. 'החורבה' פותחת את רשימת בתי הכנסת ההרוסים:

בית הכנסת הגדול הנקרא 'בית יעקב' היה בנוי לתלפיות על מכון הר ציון נוכח מקום מקדשנו. רבות עמלו בוניו בו ותלאות רבות עברו על ראש מייסדי בית אלוקים זה [...] וכל איש ישראל הבא ממרחקים ומעבר לים ראשית דבר מהר לבוא אל הבית לראות ולחזות בנועם נחלת יעקב אשר זכתה ירושלים כעת להציב גבולותיה בימי ענייה ומרודיה עד אשר ירחם ציון לבנות היכלו באש כי יבוא מועד. וגם הנכרי שבא מארץ רחוקה ביקר את בית הכנסת הזה והשתעשע על הדר בניינו כי כולו אומר כבוד וכל עין לא תשבע מראות את יפעת הודו ותפארת הארון וכלי הקודש שלו והמנורה הגדולה והיפה אשר בו. וגם אחינו בני ישראל אשר בחו"ל חבבו את הבית הזה ושלחו מפעם בפעם כלי קודש לפארו

18 שם, עמ' 306.

19 חוברת ח-י (כה-כז) אייר-אלול תש"ח: עמוד השער תמונת 'תפארת ישראל': 'בית הכנסת תפארת ישראל שנהרס מפצצת אויב', הרב ישעיה אפשטיין, 'חורבן בתי מקדש מעט בירושלים העתיקה' (עמ' 328-330): הרב ישעיהו אפשטיין מוגדר שם כרב העיר העתיקה.

20 שם, עמ' 328.

ולכללו. ממעל מעל גגו בנויה אכסדרה סביב אשר משם יתראה מקום מקדשנו למען יוכלו להשתטח שם ולשפוך שיח נגד הר האלוקים החרב [...] 21.

בצד עצם חורבן העיר העתיקה נקלטה בתודעה הציבורית - במיוחד בכלי הביטוי של הציבור הדתי - תחושת החורבן הספציפי של בתי הכנסת הידועים שלו ובמיוחד החורבה. על מלוא המשמעות נעמוד בהמשך, אך ברור כי עוצמת השבר עולה בארגון הקינות לאותו היום ובמאמרו הצמוד של הרב פראנק.

קינות והגות לבו של חרן

'על חומותייך' היא חוברת דקה בת יד עמודים, כולל עמוד הפתיחה. החלק הראשון, שאינו נושא כותרת ספציפית, כולל קבוצת סליחות רגילות (עמ' ג-ט). החלק השני פותח בכותרת משנה באותיות קטנות: "אנו נותנים כאן הגות לבו של מרן הגאב"ד שליט"א", וכותרת המאמר עצמו: "עלי שממות חרבותיך וחומותיך ירושלים!" (עמ' י-יד; סימני הקריאה במקור).

הכותרת הראשית 'על חומותיך ירושלים'²² מכוונת לפסוק בישעיהו: "על חומותיך ירושלים הפקדתי שמרים כל היום וכל הלילה תמיד לא יחשו המזכרים את ה' אל דמי להם" (ישעיהו סב, ו), ובראייה ראשונית הופכת במידה מסוימת את משמעותו המקורית. חשוב להדגיש, זהו פסוק עתיר במשמעויות שעניינו הפשוט הוא הבטחה לשמירת ירושלים;²³ ב-כ בסיוון תש"ח, דומה כי שמירה זו איננה קיימת עוד, ובכל זאת אין במתן הכותרת הזו היפוך משמעות במובן הפשוט, משום שחזקה על המאמינים שההבטחה הנבואית הטמונה בה - במקומה עומדת. תחושה זו, שחרף החורבן שנגזר לא פסה התקווה לכינון של חומות ירושלים (ועמן העיר העתיקה כולה), עולה מעיון במדרשי הפסוק הזה העוטפים אותו באווירה מיסטית,²⁴ ומעצבים אווירה שמעבר לעולם הזה, שיש בה כדי להעמיד הבטחה

21 שם, עמ' 328. דיווח קצר על הרס בית הכנסת 'תפארת ישראל' (עמ' 346). חוברת י"א (כח), ערה"ש תש"ט: ד"ר זאב וילנאי, 'בתי הכנסת בירושלים באגדת ישראל' (שם, עמ' 376-378).

22 במסמכים מהסוג הזה מקובל הכתיב המקראי החסר 'ירושלים'; להלן 'ירושלים'.

23 'הפקדתי שומרים - מינתי שומרים שישמרו על חומות ירושלים. וזו הבטחה שתבנינה חומות ירושלים ושיעמדו עליהן שומרים מבני ישראל. ואפשר שיש בלשון זאת גם ציווי ממש לבוני חומות ירושלים בימי נחמיה להעמיד שומרים [...] " (ע' חכם, ספר ישעיהו - דעת מקרא, ירושלים תשמ"ה, עמ' תרנד).

24 אווירה זו מתקיימת בראש ובראשונה בגין הפנייה הישירה של האל לעיר.

נצחית לעיר הקדושה.²⁵ הנה כי כן 'על חומותיך ירושלים' נבחר בקפידה ומשמשים בו הצער על החסר המהול בתקווה לעתיד לבוא. כותרת זו של החוברת כולה 'מתכתבת' עם כותרת מאמרו של הרב פראנק המצוי בה - 'עלי שממות חרבותיך וחומותיך ירושלים', בכותרת המאמר נוסף כמובן '... שממות חרבותיך...' המדגיש את החורבן במפורש. מה שמוגדר כ'קובץ תפילות וקניות' שהוא לבה ומטרתה העיקרית של החוברת בנוי במבנה הבא:

סליחות

1. "סלח לנו אבינו כי ברוב אולתנו שגינו [...]" ;
2. "אל ארך אפים אתה [...] ושם נאמר: ויעבור [...] [=שלוש עשרה מידות]" ;
3. "(אלוהינו ואלוהי אבותינו) אני קראתיך כי תענני אל [...] ואתה קדוש יושב תהילות (אל מלך יושב)" ;
4. "(אלוהינו ואלוהי אבותינו) איה כל נפלאותיך הגדולות והנוראות [...] ויתגדל שמך מעולם ועד עולם (אל מלך יושב וכו)" ;

ט' באב - קינה

5. "זכור ה' מה היה לנו [...] קצפת עלינו עד מאד (השיבנו וכו)" ;

ט' באב - תפילות נחמה

6. "נחם ה' אלוהינו את אבלי ציון [...] ולכבוד אהיה בתוכה" ;
7. "תרחם ציון אשר אמרת [...] ששון ושמחה ימצא בה תודה וקול זמרה" ;
8. "האזינה ה' תפילתנו [...] ה' היה עוזר לנו" ;

25 בגמרא: "כתיב אל חומותיך ירושלים הפקדתי שומרים כל היום וכל הלילה תמיד לא יחשו המזכירים את ה' אל דמי לכם' [ישעיהו סב]. מאי אמרי. הכי אמר רבא בר רב שילא 'אתה תקום תרחם ציון' [תהילים קב]. רב נחמן בר יצחק אמר 'בונה ירושלים ה' [תהילים קמז]. ומעיקרא מאי הוּו אמרי. אמר רב בר רב שילא 'כי בחר ה' בציון אוה למושב לו' [תהילים קלב] (בבלי, מנחות פז ע"א). לפי רש"י, בעקבות המדרש, השומרים הללו הם מלאכים, והשאלה היא מה הם אומרים - מה אמרו לפני החורבן ומה אחריו. בעל הלכות גדולות משתמש בקטע זה כדי ללמד את הכלל: "וכל המתאבל על ירושלים זוכה ורואה בשמחתה" (ספר הלכות גדולות, הלכות תשעה באב ותעניות, סימן יח, עמ' רל). במדרש שמות רבה נשען ר' נחמיה על הפסוק כדי לקבוע: "בא וראה אהבתו של הקב"ה לישראל שהרי מלאכי השרת שהן גבורי כח עושי דברו עשאן הקדוש ב"ה שומרין לישראל, ומי הם, מיכאל וגבריאל שנאמר [...] (פרשה יח, ה). ובפסיקתא דרב כהנא: "מ"ה [=מלאכי השרת] נתאבלו, שנאמר [...] ועתידין לשמוח עמה שנ' 'על חומותיך ירושלים הפקדתי שומרי' כל היום וכל הלילה וגו'" [...] (נספחים ו, שוש אשיש). הפיוט המפורסם של רבי ינאי 'זיהי בחצי הלילה' (במקור קרובה לספר שמות) מסתיים ב'קרב יום אשר הוא לא יום ולא לילה, שומרים הפקד לעירך כל היום וכל הלילה' ההופך את התקוות לתפילה.

סליחות

9. “(אלוהינו ואלוהי אבותינו) אזון תחן [...] תרצני בקוראי ה' ה' [=שלוש עשרה מידות]”;
10. “ה' ה' אל רחום וחנון [...] כי לך לבד עינינו תלויות [=שלוש עשרה מידות]”;
11. “זכור רחמיך [...] והארץ אזכור”;
12. “שמע קולנו [...] אתה תענה אדוני אלהינו”;
13. אבינו מלכנו.

מדובר בלקט של סליחות, קינות ותפילות, והבסיס הוא הנוסח האשכנזי. ברור שאין כאן ניסיון לחבר יצירה חדשה, ומבחינת התוכן אין כאן סימנים לבחירה מיוחדת; מתוך לקטי סליחות ידועים ל-כ בסיוון נבחרו ושובצו 'איה כל נפלאותיך' (מס' 4 לעיל) ו'אזון תחן' (מס' 9 לעיל). כידוע, רבות הן הסליחות העוסקות במצב העיר והמקדש ומבליטות את הכאב והשבר על החורבן; הן אלה הנוכחות כאן ללא הבלטה של המאורעות העומדים ביסוד כ בסיוון.²⁶ הסליחות המשובצות ב'על חומותייך' לקוחות מסדרי סליחות שונים ולא ניכר סדר שיטתי בהבאתן: הסליחה 'אני קראתיך' (מס' 3) לקוחה מסליחות ליום ב של עשרת ימי תשובה; 'איה כל נפלאותיך' (מס' 4) לקוחה מסליחות ליום רביעי שלפני ראש השנה. 'אזון תחן' (מס' 9) מופיעה בסליחות ליום שני השני (אין קשר מיוחד ליום הקריאה המקורי, שכן בשנת תש"ח חל כ בסיוון ביום ראשון בשבוע). במקומה זה עוצמתה של סליחה מס' 9 עולה מתוך החיבור הישיר בינה ל-יג מידות, וממילא גם לסליחה שאחריה - 'ה' ה' אל רחום וחנון' (מס' 10), שהיא עצמה מופיעה בתפילת נעילה, ומבחינת התוכן מבליטה את מצבה הנורא של 'עיר האלוהים'.

הנה כי כן זהו מקבץ נושא אופי רגיל, דומה למדיי לקבוצות אחרות של סליחות ושומר על זכר מסוים לסליחות רגילות ל-כ בסיוון; אולם, מה שמעניק לו ייחודיות הוא שיבוצן של תפילות של תשעה באב במבנה שיש בו גרעין ומעטפת. בתמצית המבנה הכולל של הסדרה הוא כדלהלן; בתוך מסגרת רגילה, הגם שמקוצרת במעט, של סליחות (מס' 1, 2, 3, 4), מופיעה קינה (מס' 5) 'זכור ה' מה היה לנו [...]', שהיא הקינה הראשונה של ליל תשעה באב, ואחריה באה תפילת 'נחם' (מס' 6), ותפילת נחמה נוספת - 'תרחם ציון כאשר אמרת [...] (מס' 7), שהיא התפילה המסיימת את תפילת ערבית של תשעה באב. מכאן חזרה לסדר הסליחות בפסוקי 'האזינה תפילתנו [...] (מס' 8), סליחה המכוונת ל-יג מידות -

26 על סליחות ל-כ בסיוון ראו במבוא לספרו של הרב קאצנלבוגן, יש מנחילין, עמ' לג-לה. הנושא בכללותו ראו לדיון נפרד, ובכוונתי לעסוק בכך בע"ה במסגרת אחרת.

'אזון תחן' (מס' 9), וסליחה המבוססת עליהן - 'ה' ה' אל רחום וחנן [...] (מס' 10). סיום הסליחות הוא בקטעים המסיימים הידועים (בדילוג על קטעים אחרים) - 'זכור רחמיך' (מס' 11), ו-'שמע קולנו' (מס' 12).

נוצר כאן אפוא מבנה מעניין שניתן לתמצתו בסכמה הבאה: 'סליחות, תשעה באב - קינה, תשעה באב - נחמה, סליחות'. מבנה ספרותי זה המבנה את סמליותו של תשעה באב במסגרת הסטנדרטית של סליחות, מעניק ליום האבל הזה מעמד של יום זיכרון שיש בו צד של אובדן המזכיר את חורבן הבית. מסקנה זו עולה ביתר שאת מהמאמר 'עלי שממות חרבותייך' שיבואר להלן.

חזרה ל'בית הדין של החורבה' - אפיון בית הדין

נסיבות העלאת החוברת 'על חומותייך' עלי כתב תוארו על ידי כותב תולדותיו של הרב פראנק: "יחד עם בית דינו הכריז הרב על אבל ותפילה ביום כ' בסיוון תש"ח, במלאת שלושים יום לנפילת העיר. הרב מאן להינחם על חורבן ירושלים והרס בתי הכנסיות ובתי המדרשות שלה [...]".²⁷ ניסוח כללי זה משמיט את מעמדה המיוחד של ה'חורבה' כרקע לכתיבה. ובכן, על פי השער של 'על חומותייך', אין מדובר רק ב'בית דינו'; בית הדין מתואר כך: "מטעם בית הדין הגדול בירושלים בלשכת חורבת רבי יהודה החסיד / בנשיאות הגאון האמיתי שר התורה מרן צבי פסח פראנק שליט"א". הכרזה פשוטה לכאורה זו על בית דין השוכן בלשכה במבנה שבזמן כתיבת החוברת הוא חרב מזה מספר חודשים (לעיל), אינה הצהרה עובדתית-טכנית, אלא הבעת עמדה רעיונית ודתית! רוצה לומר, מדובר בבית דין סמלי! בית דין שמסמל את חשיבות מה שהיה ולא מתאר את מה שקיים. המסמך של הרב פראנק הקרוב ביותר בזמנו ל'על חומותייך' הוא הקריאה לקראת הכרזת המדינה: "תפלת צבור / אל עם ה'! / עם התקרב יום הששי לחדש אייר (15 במאי) עת חלוף / המשטר הנוכחי בארץ ישראל ובירושלם עיר תפארתנו, / [...]"; והנה, החתימה החשובה לענייננו היא: "מטעם בית הדין העליון לכל מקהלות האשכנזים, בירושלם / נוסד בשנת תר"א - והוקבע מושבו בלשכת ביהכ"נ בחורבת ריה"ח בשנת תרמ"א - ע"י רבנו הגאון מרן שמואל סלנט הרב הראשי דעיה"ק / בנשיאות מרן הגאב"ד רבנו צבי פסח פראנק שליט"א".²⁸ הכותרת מורכבת - הקביעה 'בית הדין העליון לכל מקהלות האשכנזים, בירושלים' היא

27 משואה לדור, עמ' קה.

28 מתוך ארכיון הרב פראנק.

די סטנדרטיות; מה שמעניין בנקודת הזמן הזו היא סקירת תולדותיו, סיכום למה שהיה המקופל בכותרת ובתוך זה אזכור מפורש של החורבה. הנה כי כן, כשבועיים לפני כניעת העיר העתיקה - ובוודאי שלושים יום אחריה - כשבית הכנסת של החורבה היה כבר הרוס, מזכירים את בית הדין הזה, פעם בסיפור תמציתי של תולדותיו, ופעם, ואזכור זה בולט במיוחד, ביום השלושים, כישות בת קיימא.

הסמליות הנישאת על כנפי הכותרות הללו בולטת על רקע העובדה שאפיון מסוג זה של בית הדין במודעות שלו ידוע היה בשעה שהוא פעל,²⁹ אך ההכרזה על בית דין של החורבה כלל לא הייתה מקובלת בשנים שלפני תש"ח, וזאת מהטעם הפשוט שבית דין זה לא תפקד בפועל אחרי המעבר לעיר החדשה; לבית הדין בנשיאותו של הרב פראנק בשלב שאחרי עזיבת החורבה היו אפיונים אחרים; וגם אם שם החורבה נישא פה ושם בהקשר של בית דין, לא היה השימוש הזה שיטתי ועקבי.³⁰

המאמר - 'עלי חורבות שממותייך'

בחוברת 'על חומותייך' נשזר מאמרו של הרב המכונה כאמור 'הגות לבו של מרן'. הרב פראנק לא הרבה בכתיבת מאמרים הגותיים לשמם ומסות רעיוניות אינן התחום שבו שלח עטו. דברים מהסוג שניתן להגדירו כרעיוני כתב במסגרת התייחסויות לשאלות שהיום מכנים אותן 'אקטואליה', ובהן הביע דעה - ניתן לומר, נחרצת - שלא אחת נושאת אופי ברור של פסק ללא תחכום ספרותי האופייני ברגיל לניתוחי אגדה; הכרוזים השונים שהוא ובית דינו חתומים עליהם משתלבים בז'אנר הזה. לימים, גם בהתייחסו לענייני העיר העתיקה, שהכאב על נפילתה כה גדול היה, הסתפק באזכור מאופק שהוביל לעיסוק בתחום החביב עליו - פיתוח הדיון ההלכתי.³¹ ב'עלי חורבות שממותייך' מתגלה כמדומה צד שונה במעט,

29 "מטעם בית הדין הגדול לכל מקהלות האשכנזים בירושלים, / (נוסד בשנת תר"א והוקבע בלשכת ביהכ"נ בחורבת ריה"ח בשנת תרמ"א ע"י הגאון רבנו שמואל סלנט זצ"ל הרב הראשי דעיה"ק) / בנשיאות מרן הגאב"ד רבי צבי פסח פראנק שליט"א הרב הראשי דעיה"ק [...]" זהו כרוז נגד הפקעת שערים, כנראה מסוף שנות העשרים. בבית הדין הרב פראנק, יוסף גרשון הורוביץ ואליהו ראם.

30 יש עדות לכאורה לשימוש בשם, על-פי עדות בעל-פה, אגב הוויכוח איך לנהוג בפורים אחרי כיבוש העיר העתיקה במלחמת העצמאות: "[...] בעל 'שיח השדה' סיפר שהוא זוכר עדיין כיצד נכנס רבי דוד יונגרייז לביהמ"ד של הדיין מפאפא בבתי אונגרו וסיפר על החלטתו של הבד"צ לקיים את הפורים בט"ו בלבד. בקורת רוח מיוחדת שמע שהחלטה דומה נתקבלה גם ע"י הבד"צ של החורבה, בראשות רצ"פ פראנק [...]" (ב' לנדוי, 'פולמוס פורים תש"ט', אוריתא, יא [פורים], תשנ"א, עמ' קפא).

31 מיטיב להביע דרך זו הניסוח: 'בשנת תש"ח, עם נפילת ירושלים העתיקה בידי ממשלת ירדן, ישבנו על המדוכה

ומצטייר עיסוק בחוויה המופלאה של התגלות כמו גם מבט היסטוריוסופי בעניין תפקידה ההיסטורי המצופה של בריטניה; והחוט המקשר הוא 'החורבה'. ניתן לסמן במאמר הקצר חמישה חלקים: פתיח - ציטוט מהאגדתא הראשונה בבבלי 'סיפור רבי יוסי ואליהו'; ניתוח האגדה בהקשר של 'החורבה'; ניתוח האגדה בהקשר של התגלויות - מהותן והיקפן; ניתוח כישלונה של בריטניה במילוי תפקידה ההיסטורי; הבעת האבל על חורבן גוש עציון. הפתיח, למעשה מוטו למאמר, הוא ציטוט הסיפור על רבי יוסי בחורבה בירושלים (בבלי, ברכות ג ע"א). הסיפור הזה נותח רבות;³² בעיקרון הוא מביע את המתח בין תפילה ב'חורבה' - שמעבר לקונטציות הקשורות בה היא בראש ובראשונה מקום סגור³³ - לבין תפילה בדרך. רבי יוסי שהיה מהלך בדרך העדיף לתפילתו את החורבה. מכיוון שהתפילה מתנהלת ב'חורבה' שיש בה פתח מובחן, נוצר מצב שאליהו משתף פעולה - שומר על הפתח, אינו נכנס; ניתן להבין זאת כשמירה ממש וניתן להבין כהימנעות מהפרעה למתפלל. מכל מקום מתברר כי ה'שומר' אליהו אינו מודע באופן מלא למה שקורה פנימה בחורבה. בלי קשר לשאלה היכן הלכתית עדיף להתפלל, בסיפור דידן המתפלל שהעדיף מקום זה לתפילה, הוא זה שמסוגל לפענח את בת הקול. ההנחה היא כמדומה שבת קול אופיינית לתפילה במקומות שכאלו, אך טיבה המדויק לא ברור לאליהו, אלא רק למי שהגיע למלוא עצמת החוויה בתפילה במקום מסוג זה. הפענוח קשור כידוע להבנת אבלות האל על החורבן. אם כן, באופן כללי ניתן לומר כי ה'חורבה' מקום סגור, המייצג בית כנסת כפי שנרמז בהמשך, עדיף אליבא דרבי יוסי על 'דרך', היעדר היאחזות במקום, ובמקרה הספציפי הזה התברר שהוא משמש מקום לקינה - האל מקונן על החורבן, ובכך, בכוח התפילה והקינה, נוצר קשר למקדש ומעין תחליף למקדש.

אחרי הפתיח - ציטוט הקטע הזה מבבלי ברכות, הוא מדבר על חורבן בתי המדרשות והכנסיות בירושלים העתיקה ובתוכם הוא מבליט במיוחד את החורבה:

[...] ועל תל תלפיות ביהכ"נ הגדול והמפואר פאר הישוב, חורבת רבי יהודה החסיד, מרכז החיים הרוחניים בעיה"ק שמשם יצאה הוראה לעולם תקופה ארוכה כשני יובלות בשנים, וזה אשר גם בכנינה ועמדתה ככל הדרה הייתה מכונה בשם 'החורבה', יש יסוד

בדין כרך שחרב ונעשה של עכו"ם, מה דין הסמוך לו" (מקראי קודש - חנוכה, ד' פרשיות, פורים, ירושלים תשל"ד, עמ' קכג).

32 את גישתי הבעתי במאמר: 'רוזנסון, 'בית המקדש ובית הכנסת - עולמות נפגשים בפיזי ארץ ישראל', מסורת הפיוט, ב, תש"ס, עמ' 20-23.

33 לפי שטיינזלץ שם: 'לחורבה - לבית שנעזב ואין בו דיירים', כלומר, זהו מבנה שלם. הגמרא בהמשך מבחינה בין חורבה חדשה שאין בה חשש התמוטטות לבין חורבה ישנה.

לחשוב ולומר שהמקום גורם, והרמב"ן ז"ל ביצבו עמודי הישוב לפני שבע מאות שנים בחר בחורבה זו, אפשר מפאת היותה מיוחסת כמקום הפגישה הגדולה בחורבות ירושלים בימי קדם של התנא האלוקי רבי יוסי עם אליהו הנביא.

דוק, הרב פראנק עצמו איננו נכנס לסוג הניתוח שהוצע לעיל. כאמור, לא זו הייתה דרכו, אך בדבריו הוא מחדד נקודה חשובה שהובעה בניתוחנו שעניינה הזהות בין ה'חורבה' שבאגדה כמושג תיאורטי - חלק משפת הקודים של האגדה, לבין תפיסת החורבה כמקום הלכתי - המקום הפיסי-ממשי של 'החורבה'.³⁴ 'המקום גורם!' בצורה שיש בה קורט מן הנאיביות, הרב פראנק טווה המשכיות בין הרמב"ן שבית הכנסת המיוחס לו (ואין זה מענייננו כאן לעסוק בשאלת האותנטיות שלו) הוא נדבך חשוב בחידושה של ירושלים, ודרך חוליה זו הוא מתקשר לעבר הרחוק יותר, לחורבה של רבי יוסי. מבחינה זו הרב פראנק מחדד את אופיה הירושלמי של החורבה הנידונה באגדה; על-פי ניתוחנו לעיל 'חורבה' מייצגת מקום סגור, התפילה שם עדיפה (והלכתית העניין שנוי במחלוקת) על פני תפילה בדרך, אך משום שיש בה מעין תחליף עקרוני לבית המקדש, שכן במקרה של ירושלים זה באמת מייצג את חורבנה, יש בתפילה בה כדי לגייס את האל להביע צער על החורבן וזה יכול להתפרש כצעד בדרך לגאולה. הרב פראנק יוצר מסורת של המשכיות מקודשת, מעבר לקדושתו הידועה של מקום המקדש, יש בירושלים מקום נוסף; כך - בדרך הזו - נוצר 'מקום קדוש'; כשהרב פראנק קובע - זהו מקומה, זו הייתה החורבה, כאן שכנה, הקישור לירושלים מתחזק ממש לרמה החושית, הפיזית; כפי ש'מקום קדוש' מנקז אליו את הרעיונות והמחשבות באופן החזק ביותר, כך עשתה גם 'החורבה', היא הפקיעה את האגדה משופעת הרעיונות מהערטילאיות שלה.

הרב פראנק איננו מנתח את 'כל האגדה'; בנקודה זו הוא מעלה שאלה ספציפית אחת הקשורה לניתוחה - בפניית אליהו לרבי יוסי קראו בתחילה 'רבי' ('שלום עליך רבי'),

34 עמדו על כך הרבה: "את מקום בית הכנסת הזה ראה רבה של ירושלים, הרב צבי פסח פראנק זצ"ל, כמקום המפגש של התנא האלהי רבי יוסי עם אליהו הנביא המתואר במס' ברכות (ג), המקום בו נשמעה לרבי יוסי נהמת הגעגועים של קוב"ה לכנסת ישראל 'בת קול שמנהמת כיונה ואומרת אוי לבנים שבעונותיהם החרבת את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתים בין האומות', בת קול כזו אשר ממלאת את הלב בצפיית הישועה וודאות הופעתה. לא במקרה שמו אויבי ישראל את עיניהם ואת זדון לבם לפוצץ דוקא את בית הכנסת הזה [...] "(חצר חורבת רבי יהודה החסיד, ירושלים תשס"ו, עמ' 6-7. את השער בספר זה המביא את משאו של הרב פראנק לקראת כ בסיוון הוא מכתיר בכותרת: "שער שלישי / אפשר מפאת היותה מיוחדת / כמקום הפגישה הגדולה, / בחורבות ירושלים בימי קדם, / של התנא האלוקי רבי יוסי עם אליהו הנביא" (עמ' 79). "לרב פרנק מיוחסת גם האמירה כי אתר החורבה הוא המקום המדויק המתואר במדרש שבו שמע התנא ר' יוסי את השכינה מנהמת כיונה ומקוננת על החורבן" (החורבה - שש מאות שנים של התיישבות יהודית, עורכים: ר' גפני, א' מורגנשטרן וד' קאסוטו, ירושלים תש"ע, עמ' 151. וראו להלן גם בהערה 37.

ולבסוף 'בני' ('בני מה קול שמעת'): "[...] והלא דבר הוא למה פתח ברבי וסיים בבני". משתמע מדבריו שיש כאן מעבר מתואר רשמי לתואר אישי, אינטימי. אך בכך לא סגי, את הסברו לשימוש השונה בשני הכינויים הוא בונה על בסיס העיקרון שנבואה איננה יחידה סטנדרטית של התגלות 'היורדת מלמעלה', היא תלויה בתכניה ומטרותיה; מראים לו לנביא לפי הצורך לנבואתו; למשל, אלישע מודה שה' העלים ממנו מידע; חגי, זכריה ומלאכי לא ראו את המראה שראה דניאל. מתוך נקודת המוצא שאין זה מובטח שאדם בעל שיעור קומתו של רבי יוסי יזכה להתגלות, אליהו בוחן את רבי יוסי אם יצליח בכך, ומכיוון שעמד במבחן, שהרי הרגיש בו והבין מי הוא, זכה לגילוי אליהו, אשר על כן, הוא קורא לו בני; נוצרה ביניהם קרבה, אינטימיות.

מהי המטרה של פיתוח ניתוח אגדי זה? לכאורה הוא מודע שיש כאן סטייה מסוימת מהקו המרכזי של הרצאת הדברים (את הקטע הבא הוא פותח "מעתה נתנה ראש ונשובה לדבר בענין המאורע, [...]"), שהוא עיקר דבריו; ומן הסתם 'סטייה' זו לא באה אלא להגדיל בחשיבות התפילה בחורבה - חורבתו של רבי יוסי שהיא היא 'חורבת רבי יהודה החסיד', והיא זו שהעצימה את 'המצב הנבואי' שבו היה שרוי רבי יוסי.

בנקודה זו הוא עובר להתקפה על השלטון הבריטי האחראי לנפילת העיר העתיקה והרס המקומות הקדושים; מתקפה זו היא 'חזיתית', לא רק על הרס החורבה אלא נגד התנהלות כללית ומוסרית כושלת; לא זו בלבד שהעם האנגלי נסוג מהבטחותיו, אלא אף הגיע למצב ש" [...] נתגלה שבנכליהם הכינו פח יקוש כמנהגם כל הימים לסכסך ולחתות אש בידי אחרים [...] רצח תחת מסוה צביעות מלאה תוך ומרמה להגנת המקומות הקדושים, [...] ", ובמסגרת שיתוף הפעולה עם הירדנים (ה'לגיון'), "וגבה לבם עד להשחית גם את הבנינים הקדושים ופוצצו כמעט את כל בתי הכנסיות הקטנים עם הגדולים, 'תפארת ישראל' ושאר בתי מדרשות ובראשם בית הכנסת הגדול בחורבת ריה"ח [=ר' יהודה החסיד] בנין יקר המציאות, אשר באמת התחילה כבר הממשלה המנדטורית בזמנה להרים יד בקודש ולשלוח חצי הרס, וגמרו את עבודתם הבזויה על"י שלוחיה הנבזים". מתקפה זו על בריטניה איננה עניין חדש בהגותו, והיא משתלבת היטב בתפיסתו על תפקידה במסגרת התפקיד של אומות העולם לפעול בדרך שהוא מבין את שיבת ציון,³⁵ אלא שבמקרה של בריטניה, מבלי

35 הדבר עולה בהצהרה בשם הרבנות הראשית בפני ועדת פיל (28.12.1936) הנושא בכללותו ראוי לביורור נוסף. תיאור תגובתו במלחמת העצמאות: "חיללים אנגלים החלו לירות לעבר בית הכנסת החורבה, בתואנה כי נמצאה בו עמדה של ההגנה. בתור רבה של ירושלים ונשיא בית הכנסת, יצא הרב במחאה נמרצת לנציב העליון. וכך נאמר במברקו: 'מזועזעים אנו עד עומק נפשנו על החילול הנורא בכוח הנשק ויריות אש, על בית הכנסת הגדול והקדוש בעיר עתיקה בירושלים. אם שבמסיבות המצב המדיני אין לקהילה היהודית גישה אל המקומות הקדושים, הרי שימת בית הכנסת העתיק והמפואר הזה למטרת יריות וחצי אויב, מהווה כתם מחפיר על ממשלת אנגליה, שתחת

שיגיד זאת כאן במפורש, הכאב היה גדול שבעתיים משום שככלות הכול הקמת החורבה הייתה צעד בחסות בריטית.³⁶

בחלק האחרון של ‘עלי חרבות שממותיך’ עוסק הרב פראנק בצער התהומי על חורבן היישובים החקלאיים בגוש עציון, שהוא היה קשור אליהם עד מאוד בתוקף עניינו בחקלאות על-פי התורה ופעולתו למען יישום עניין זה. הוא ראה בהם סמל:

[...] אשר קוינו בצלם נחיה וכל המושבות והקבוצים בכל רחבי הארץ ירימו את דגל התורה כדוגמת גוש עציון וכדומה. וידוע שהרבה מהמתיישבים התכוננו והשתלמו בשקידה כמה שנים, ולמדו בישיבות בירושלם, וכמו־כ השתלמו בהלכות ארץ ישראל ובהיכל ישיבתנו ‘מדרש בני ציון’ בהלכות המעשיות לעבדה ולשמרה.

חסותה עמד בית הכנסת מיום היווסדו מחדש, ובו התפללו לפי בקשת המלך לשלומה של מלכות” (שבתאי ד’ רוונטל, משואה לדור – מרן הגאון רבי צבי פסח פרנק זצ”ל מרא דאתרא דירושלים – פרקי חייו ומשנתו, ירושלים תשל”ב, עמ’ קד). סוגיה מעניינת הקשורה לענייננו שיש מקום לענות בה היא תגובות הרבנים – חלקם בני חוגו המובהקים – לאירועי קיץ תש”ח: “אנו מוצאים מעורבות של רבינו [=הרב ראם] בעניין הנוגע לכבודה של ירושלים. היה זה בימי האימים של מלחמת השחרור. המצב בעיר היה בשפל המדרגה, פגזים עפו יומם ולילה, מחוץ שכלה חרב ובבית כמוות, גם לחם צר ומים לחץ לא היה, רעב ממש. נפילתה של העיר העתיקה ביום המר והנמהר כ’ באייר תש”ח לידי הלגיון הערבי, החריפה את המועקה הכבדה שבה היה נתון היישוב היהודי, המוכה והפגוע עד עומק נשמתו. עצרת האו”ם החליטה על בינאום ירושלים, שתהא מנוטרלת ממלחמות. היו רבים ששמחו על כך בסתר ובגלוי, וראו בזה פתח להצלת העיר מחורבן. התכנסות של רבנים עסקני ציבור מחוגים ועדות שונות, החליטה לקבל את ההחלטה של עצרת האו”ם ככתבה וכלשונה, ירושלים היא עיר בינלאומית, ועיר הבירה תהיה תל אביב. קבוצה חשובה מבין רבני ירושלים ומורי הוראה נזעקה לכבוד ירושלים, בעת ההפוגה השנייה, וכינסו אספה ביום י”ט בתמוז תש”ח, לדון בעניין זה, שראו בה כפגיעה בכבוד עיר הקודש. ההזמנה חתומה בידי רבי מאיר סטובליץ מגדולי התורה וההוראה בעיר הקודש, המכונה הרב מחסילביץ, רבה של שכונת ‘זכרון משה’ ויו”ר אגודת הרבנים ומורי ההורה בירושלים. משתתפי האסיפה חשובי מורי ההוראה בעיה”ק חיו דעתם דעת תורה שיש לשמור על כבודה ותפארתה של ירושלים, מקדש מלך עיר מלוכה. מלבד רבינו [=הרב ראם] השתתפו הרבנים הגאונים: חבר הבד”צ רבי יוסף גרשון הורביץ [...] רבי אברהם דוד רוונטל, חבר בית דינו של מרן הגר”פ פראנק, [...] האסיפה נתנה ביטוי לרחשי לב הציבור הירושלמי שהיה מלא מרירות מול השאננות של אומות העולם שעמדו על דם בני ירושלים ולא נקפו אצבע לעצירת שפך הדמים הנורא. גם הפגות ירושלים באכזריות ע”י הלגיון הערבי ילד טיפוהיה של בריטניה בפיקוחם של קצינים בריטיים, פיורו וערערו כל אימון בחסד לאומיים” (ש”ד רוונטל, תועפות ראם – פרקים בתולדות חייו ופעולותיו של הגאון האדיר, שר התורה, מעמודי התורה וההוראה בעיר הקודש, מרן רבי אליהו ראם זצ”ל, ירושלים תשס”ו, עמ’ 191-193).

מעניין שהרב פראנק עצמו לא נזכר כאן!

36 הזיקה של החורבה לאנגליה שכל כך קוממה את הרב פראנק באה לידי ביטוי במקומות רבים: “[...] וסוף סוף הועילה השתדלות השר הצדיק ר’ משה מונטיפיורי זצ”ל. ובעזרת השר ציר ממשלת בריטניה בעיר הבירה קבל את מאמר המלך לבנין ביהכ”נ הגדול. הצייר בסטאמבול שלח את הרשיום לצייר בריטאניא אשר בפעה”ק, והצייר אשר בירושלם הביאו להגאון הרש”ס שליט”א, למחת ירושלם, כי על כן עומד ביהכ”נ הגדול עד היום תחת ממשל אנגליא, תיכף כשהביאו את הרשיום ירו את אבן היסוד והחלו לבנות עליו, אך עד הגמרו עבר זמן שש שנים” (י”מ טוקאצינסקי, ‘חצר רבנו יהודה החסיד זל”ה’, ל’ זילבר [עורך] חצר רבי יהודה החסיד, ירושלים תשס”ו, עמ’ 33).

מעבר לצער על מפעלו 'מדרש בני ציון' שנפגע, מהדהדת כאן מן הסתם אותה תקווה שהשתקפה בחוגים פרושיים מסוימים בירושלים והשתמרה בין הקרובים לתלמידי הגר"א לראות את גאולת הארץ גם באספקלריה של קידום חקלאותה וההתיישבות בה.

דין מסכמ

יצירתו של הרב פראנק - במובן מסוים חריגה בסגנונה ובגישתה - 'על חומותייך' משקפת יחס עמוק לצורות החשיבה הדתית שלו. גישתו מושפעת מהנהוג לומר סליחות וקינות בימי אבל - במקרה הנידון בלקט יש התייחסות לקטעים של תשעה באב - אות וסימן לדרך שתפס את אובדן העיר העתיקה, ובה בעת מלמד המבנה בר-ההנמקה של מקבץ הקינות על דבקות עקרונית במסורת ובהלכה. גם קביעת כ בסיוון כיום אָבֶל משקפת אימוץ של דגם אָבֶל קיים, שבא להעצים את צרות ההווה בכוח חיבורן לצרות העבר ומסייע בכך לזיכרון של הישנות והחדשות גם יחד. יחד עם זאת אין ראייה לכך שהיה כאן ניסיון מלכתחילה לקבע יום זיכרון חדש בנוסף לימי הזיכרון האחרים המשובצים בלוח השנה היהודי, אפילו לא בדרך הצנועה של היצמדות ליום אָבֶל קיים - כ בסיוון. ובסופו של דבר זיכרון העיר העתיקה, אם נשמר, לא קיבל ממד דתי שהיה בו כדי להעניק לו מעמד עצמאי או להוות חלופה ליום הזיכרון הלאומי של מדינת ישראל.

הנקודה החשובה לדעתנו העולה ב'על חומותייך' היא הזיקה העמוקה ל'חורבה' המשתקפת בקינות ובמאמר. 'החורבה' חורגת מכלל דוגמה לחורבן וליחס המתבקש עקב כך לאנגלים; אין זה רק פרט המעיד על הכלל! היה בהקמתה גילוי של עמדה מסוימת כלפי הגאולה, רבים ראו זאת כך,³⁷ ולכן, חרף הירידה במעמדה בדור שלפני חורבנה, השבר על נפילתה

37 בפתיחה לקובץ על 'החורבה': "בית הכנסת זה עטור הוד קדומים, ואורות גאולה וישועה מאירים בו. ונדמה שסודות עליונים, של הקמת שכינתא מעפרא, גנוזים בסתר נדבכיו. [...] בית כנסת זה היה מרכז חיים קדוש ומרומום עד כדי כך שמרן הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל היה אומר ש'מלבד עצם קדושת ירושלים, ביחוד לפנים מהחומה [...] יש עוד שלושה דברים הממשיכים אותו לירושלים ואלו הן: הכותל המערבי, ובית הכנסת הגדול דחורבת רבי יהודה החסיד ז"ל, והתלמוד תורה ד'עץ חיים' (כעדותו של הגר"מ חרל"פ). את מקום בית הכנסת הזה ראה רבה של ירושלים, הרב צבי פסח פראנק זצ"ל, כמקום המפגש של התנא האלהי רבי יוסי עם אליהו הנביא המתואר במס' ברכות (ג.), המקום בו נשמעה לרבי יוסי נהמת הגעגועים של קוב"ה לכנסת ישראל 'בת קול שמנהמת יכונה ואומרת אוי לבנים שבעונותיהם החרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתים בין האומות', בת קול כזו אשר ממלאת את הלב בציפית הישועה וודאות הופעתה. לא במקרה שמו אויבי ישראל את עיניהם ואת זדון לבם לפוצץ דוקא את בית הכנסת הזה [...] (חצר חורבת רבי יהודה החסיד, ירושלים תשס"ו, עמ' 6-7). 'עצות רמ"מ משקלוב' (על-פי שער הצמצום לרמ"מ משקלוב): 'ועתה עזרני ה' להוציא את החרבה שבירושלים שהיה של אחינו האשכנזים מימי קדם יותר ממאה שנה בית הכנסת בתוכה ונהפכה לזרים ולנכרים,

היה גדול מאוד; כביכול, לא מקום קדוש פשוט הוא שנהרס, אלא ציון דרך בגאולה, ואולי אף אבן מאבניה. קשה לראות ברב פראנק מיסטיקן, עד לשד עצמותיו היה האיש איש הלכה, בשר מבשרן של ישיבות ליטא, והדבר בלט גם במנהיגותו ובהנהגותיו הציבוריות, אבל משתקפת בדבריו – ובמאמר זה נבדקה היצירה ‘על חומתייך’ – רוח מסוימת של היישוב הפרושי בירושלים המתקשרת לרעיונות שרווחו בחוגי תלמידי הגר"א. דבר זה בולט ביחס למעמדה של ‘החורבה’ ועולה בהדגשת החזון בדבר חקלאות בארץ ישראל על-פי ההלכה שהתגלם בצורה מסוימת בכפר עציון; כל זה משתלב בתפיסת הגאולה הזאת הרואה בארץ כפשוטה – בין שמדובר בכינון חורבות ירושלים העיר, ובין שמדובר בהפרחת שממותיה – מצע לגאולה פיסית. מקום קדוש הוא לפי הבנה מקובלת מקום שבו עובר ‘הציר בין ארץ לשמים’, ‘החורבה’ סימלה הרבה מעבר לכך; היא סימנה אידיאולוגיה ספציפית שגם אם לא הכול קיבלוה במלואה, ודאי שהיו לה השפעה וחשיבות. האם חורבנה במלחמת העצמאות נתפס כריסוקה של האידיאולוגיה הזאת? האם מדינת ישראל שקמה מתוך החורבות שימשה תחליף אידיאולוגי ובאיזו מידה? רמזים שונים לחשיבה בעניין זה אצל הרב פראנק עלו כאן, ועדיין לא נאמרה המילה האחרונה.

ונעשתה חרבה ושוממה, ועתה ברוב רחמי וחסדיו הוצאתי מידם, ואמרתיו זהו שאמרו חז"ל: כל הנהנה מסעודת חתן וכו', ואם משמחו זוכה לתורה, רנב"י אמר: כאלו בנה אחת מחרבת ירושלים, על כן בנין ירושלים הוא יותר, דאם לא כן מאי מוסיף, על כן אמרתי להדפיס ספר זה, הגם שמתחילה לא היה ברצוני להדפיסו, בשביל כמה טעמים, אבל כיון שאני עושה זה בשביל לבנות חורבת ירושלים, זכות זה יהיה למגן עלי כו', ויוכני לבנות הבית כנסת, שהוא בית המקדש מעט בעיר קדוש אלקינו" (ל' זילבר (עורך), חצר חורבת רבי יהודה החסיד, ירושלים תשס"ו, עמ' 119). 'כתב שליחות' (מעדת האשכנזים בירושלים יצ"ו ציון וירושלים גילו ושמחו בה' אלקיכם משנת התקצ"ז) מדגיש מאוד את המוטיב של בניית בית הכנסת כבנייה רבת משמעות של חורבות ירושלים: "[...] כי כה אמר ה' לבנות בית, דבר אשר לא שערום אבותינו ואבות אבותינו להנתן דת המלך על כל היהודים לחזק חורבות ירושלים [...] ולא נעלם מעיני העדה מצות הבונה חורבה אחת מחורבות ירושלים אשר הפליגו בה חז"ל במאמרם: 'כל המשמח חתן כאלו בנה חורבה אחת מחורבות ירושלים', היות כל בית מירושלים קשורה וחתובה ודבוקה בקשר נפשות ונשמות של ישראל, ובהבנות בית מחורבות ירושלים בנין עולם, תבנה נפש איש וביתו בבנין עדי עד, ומאז חרבה עירנו כל ימי אבותינו ואבות אבותינו נפשם כלתה, איוותה חשקה מתי יבוא לידיהם, ועכשיו שבא לידינו בימינו לעינינו ולא נקיים בו מי אשר לבבו פונה לה' אלוקינו ולא תלכנה עינינו מים לקול קורא במדבר, בנה ה' ציון נחם חורבותיה [...] ומי אשר לה' אלקינו אלינו להקים סוכת דוד הנופלת לאפשר ולרומם בית מקדשנו מעט לשם בניית בית המדרש אשר כבר בנינו והחובות רבו על צוארינו, על דבר כבוד שמו עשינו ולשם בנין בית הכנסת הגדולה לשכלל היכלא בשם כל ישראל בהר הקדש למלאת חורבת ירושלים הקדושה [...] (עמ' 95). 'מבשרת ירושלים' (המגיד תרכ"ד): "שוש תשיש ותגל נפשי [...] הבית הכנסת הזה אשר ממעל נתנה חבל לעמנו בדור האחרון הזה היא מביאה אל לב רואה, רגש נפלא איום וקדוש בעוז וחדוה כי כמוה לא עמדה על אדמת הקדש מיום גלות הארץ ובבנין ארמונות מפוארים היכלי שרים הכי נכבדה על כל בתי העיר גבהה ונשאה מכל מגדלות. העומד על אחד ההרים סביב ירושלים יראה כיפת הביכ"נ בבין כיפות כל בית גדול כירח בין הכוכבים, קירותיה פנימה וחוצה מלאים הוד והדר [...] (ל' זילבר (עורך), חצר חורבת רבי יהודה החסיד, ירושלים תשס"ו, עמ' 112).

